



Т. В. Боднар\*

## ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

З набранням чинності Цивільного кодексу України значно зріс інтерес до наукових досліджень проблем застосування та способів захисту цивільних прав. З одного боку, такий інтерес зумовлений розширенням порівняно з ЦК УРСР 1963 р. переліку способів захисту цивільних прав, що, безумовно, розширило можливості особи захистити порушене або оспорюване право; з іншого — виникла потреба як в теоретичному осмисленні змісту і сутності нових способів захисту цивільних прав, так і в з'ясуванні механізму їх застосування та його ефективності.

Предметом дослідження у цій статті будуть такі, досить поширені у практиці цивільного обороту способи захисту цивільних прав, як *зміна* (п. 6 ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України)) і *припинення* (п. 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України) правовідношення, що розглядатимуться нами на прикладі договірних правовідносин (договірних зобов'язань), хоч насправді перелік способів захисту цивільних прав у договірних відносинах значно ширший, оскільки охоплює такі способи як визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі тощо.

Незважаючи на те, що проблеми зміни і припинення цивільних правовідносин, зокрема, договірних зобов'язань досліджувалися в українській цивілістичній літературі<sup>1</sup>, головну увагу дослідники зосереджували на динаміці зазначених зобов'язань, залишаючи осторонь таку важливу їх характеристику як мета, спрямованість зміни і припинення правовідношення та механізм захисної дії цих способів захисту цивільних прав.

Встановлена ч. 1 ст. 15 ЦК України норма, згідно з якою кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, дає підстави кваліфікувати право на захист як одну із правомочностей *суб'єктивного права особи*.

В юридичній літературі висловлюються різні судження щодо поняття та змісту захисту цивільних прав і інтересів. Одні автори під захистом цивільних прав і інтересів, зазвичай, розуміють встановлені законом заходи, спрямовані на відновлення або визнання цивільних прав і захист інтересів у разі їх порушення чи оспорювання<sup>2</sup>; інші — кваліфікують зазначені правоохоронні заходи як способи захисту цивільних прав і акцентують увагу на суб'єктивному праві на захист,

© Боднар Т. В., 2007

\* професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор

<sup>1</sup> Див., напр., Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 137-157, 179-189; Процьків Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2003; Присяжнюк А. Розірвання цивільно-правового договору як підстава припинення зобов'язання за новим Цивільним кодексом України // Юридична Україна. — 2004. — № 12. — С. 58-62; Блащук А. М. Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006.

<sup>2</sup> Див.: Гражданское право. Том 1. Учебник / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 2001, С. 291; Гражданское право: Учебник для вузов (акад. курс) / Отв. ред.: М. К. Сулейменов, Ю. Г. Басин. — Алматы, 2000. — Т. 1. — С. 301; Павлов А. А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. — С. 12.



тобто на можливості управляти суб'єктом в процесі його здійснення<sup>3</sup>; треті — визначають зміст захисту цивільних прав і інтересів суб'єктів цивільно-правових відносин як діяльність, спрямовану на усунення перешкод у здійсненні цивільних прав і виконанні обов'язків<sup>4</sup>. Обґрунтовується також теза про те, що цивільно-правовий захист є не сукупністю заходів захисту чи діяльністю щодо їх застосування, а певним результатом цієї діяльності, з огляду на що цивільно-правовий захист пропонується трактувати як безпосереднє запобігання порушенню права чи інтересу у разі наявності реальної загрози такого порушення, припинення вже розпочатого порушення, відновлення порушених прав тощо<sup>5</sup>. Очевидно кожне з наведених визначень поняття захисту цивільних прав має право на існування, оскільки характеризує певний аспект цього явища в його статичному чи динамічному стані.

За відсутності єдності думок щодо розуміння поняття захисту цивільних прав як цивільно-правової категорії запропонуємо власне визначення цього поняття: *під захистом цивільного права слід розуміти реалізацію встановленого законом суб'єктивного права особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання шляхом застосування обраних самою особою чи встановлених договором або актами цивільного законодавства правоохоронних заходів — способів захисту цивільних прав.*

На відміну від ЦК УРСР, якому подібна норма не була відома, ЦК України визначив і закріпив у ч. 1 ст. 15 підстави захисту цивільного права:

- а) порушення цивільного права;
- б) невизнання цивільного права;
- в) оспорювання цивільного права.

Отже, застосування встановлених законом або договором способів захисту цивільних прав можливе лише за наявності зазначених підстав (навіть однієї з них), що перешкоджають особі в реалізації її права. Такий підхід зумовлює потребу у розкритті змісту понять “порушення права”, “невизнання права” та “оспорювання права” стосовно права суб'єкта договірної правовідносини (сторони договірної зобов'язання). Зазначимо, що ЦК України у різних статтях вживає лише термін “порушення права”, не розкриваючи його змісту; інші два терміни, окрім як в ч. 1 ст. 15, в ЦК України більше не вживаються. На думку І. О. Дзери, *невизнання цивільного права* полягає у пасивному запереченні наявності у особи суб'єктивного цивільного права, зокрема, на майно, на право користування житлом, на спадщину, на частку у спільному майні, яке безпосередньо не завдає шкоди суб'єктивному праву, але створює непевність у правовому статусі носія суб'єктивного права. *Оспорювання суб'єктивного цивільного права* відображає такий стан правовідносини, коли суб'єктивне цивільне право заперечується у юрисдикційному органі<sup>6</sup>.

У тих випадках, коли йдеться про зобов'язання, в тому числі договірні, законодавець вживає термін “порушення зобов'язання”, розуміючи під цим (ст. 610 ЦК України) *його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).*

<sup>3</sup> Див.: Гражданское право: В 2 т. Том I: Учебник / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М., 2000. — С. 409.

<sup>4</sup> Див.: Сverdлык Г. А., Страунинг Э. Л. Защита и самозащита гражданских прав: Учебное пособие. — М.: Лекс-Книга, 2002. — С. 6.

<sup>5</sup> Див.: Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004. — С. 3.

<sup>6</sup> Див.: Дзера І. О. Захист цивільних прав за Цивільним кодексом України // Збірник тез доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток цивільного законодавства України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч». — Київ: Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. — С. 219.



Близькими між собою за змістом, проте такими, що мають певні відмінності, важливі для кваліфікації виду порушення і застосування відповідних правових наслідків, у тому числі, заходів відповідальності, є вживані у низці статей ЦК України терміни “порушення договору” (ст. 651, 653, 838, 852 тощо) і “порушення умов договору” (ст. 670, 672, 688, 773 тощо).

Ч. 1 ст. 509 ЦК України визначає зобов'язання як правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Одним із елементів договірної зобов'язання, як правовідношення, є суб'єктивні права і обов'язки його сторін. Зокрема, загальним суб'єктивним правом кредитора, яке може конкретизуватися залежно від виду договору, суті зобов'язання тощо, є право вимагати від боржника вчинення певної дії або утримання від неї. Відповідно, невиконання боржником на користь кредитора певної дії, яку він мав вчинити (або навпаки), є порушенням суб'єктивного права вимоги, яке підлягає захисту.

Безспірним, на нашу думку, є те, що в договірних відносинах порушення суб'єктивного цивільного права завжди стосується *майнового права*, оскільки особисті немайнові права, по-перше, не мають економічного змісту (ч. 2 ст. 269 ЦК України); по-друге, належать кожній фізичній особі від народження або за законом (ч. 1 ст. 269 ЦК України), тобто знаходяться за межами існування договірних зобов'язань, які закріплюють (опосередковують) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ)<sup>7</sup>.

Способи захисту цивільних прав перелічені в ч. 2 ст. 16 ЦК України, що має назву “Захист цивільних прав та інтересів судом”, з чого може скластися враження, що зазначені в ч. 2 ст. 16 ЦК України способи можуть застосовуватися лише судом. Насправді, право на захист особа здійснює на свій розсуд (ч. 1 ст. 20 ЦК України). А оскільки захист цивільних прав може здійснюватися як у *судовій (юрисдикційній)*, так і в *несудовій (неюрисдикційній)* формах<sup>8</sup>, то вибір способу захисту із переліку способів, зазначених в ч. 2 ст. 16 ЦК України, залежить не стільки від форми захисту, скільки від специфіки права, що захищається, характеру порушення і відбувається з урахуванням встановлених законом меж здійснення суб'єктивного права на захист.

ЦК України (на відміну, наприклад, від ч. 1 ст. 11 ЦК Російської Федерації, ч. 1 ст. 9 ЦК Республіки Казахстан) не зазначає, які саме суди здійснюють захист цивільних прав, проте аналіз чинного законодавства (Закону України “Про судоустрій”, Цивільного процесуального та Кримінально-процесуального кодексів, Кодексу адміністративного судочинства, Господарського процесуального кодексу, Закону України “Про третейські суди” тощо) свідчить, що такий захист можуть здійснювати загальні (в порядку кримінального і цивільного судочинства), адміністративні, господарські і третейські суди (як постійно діючі, так і суди *ad hoc*).

Відповідно до ст. 17, 18 та 19 ЦК України захист цивільних прав у несудовій формі може здійснюватися: а) Президентом України; б) органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого

<sup>7</sup> Огляд точок зору щодо можливості існування зобов'язань з немайновим інтересом див.: Аномалії в цивільному праві України: Навч.-практ. посібник / Відп. ред. Р. А. Майданик. — К.: Юстиніан, 2007. — С. 192-195.

<sup>8</sup> Деякі автори помилково відносять судовий захист до засобів захисту прав (див.: *Стойка В. М.* Захист прав суб'єктів інвестиційної діяльності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Д., 2003. — С. 9).



самоврядування (адміністративний порядок); в) нотаріусом; г) самою особою (самозахист цивільних прав)<sup>9</sup>.

Норму щодо здійснення захисту цивільних прав та інтересів Президентом України у межах його повноважень, визначених Конституцією України, було включено до проекту ЦК України у зв'язку із зауваженням Президента України (пропозиції від 14 травня 2002 року № 890) про те, що серед суб'єктів, до яких особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересів, не зазначено Президента України, який відповідно до Конституції України (ст. 102) є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

На нашу думку, законодавець слушно не відніс Президента України до суб'єктів, до яких особа має право звернутися за захистом цивільного права, обмежившись положенням, закріпленим у ч. 1 ст. 17 ЦК України, тобто посиленням на конституційні повноваження Президента України. Разом із тим серед конституційних повноважень Президента України (ст. 106 Конституції України) важко віднайти такі, що безпосередньо стосуються захисту цивільних прав та інтересів.

Натомість, згідно з ч. 3 ст. 55 Конституції України кожен має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Крім цього, Закон України від 23 грудня 1997 року "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини"<sup>10</sup> містить ряд норм, які регулюють діяльність Уповноваженого щодо захисту прав і свобод людини і громадянина (ст. 13, 14, 15, 16, 17 Закону), серед яких і права людини як учасника цивільних відносин — фізичної особи (ч. 1 ст. 24 ЦК України).

Оскільки положення Конституції України і Закону України "Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" жодним чином не знайшли свого закріплення в ЦК України, пропонуємо включити до переліку суб'єктів, які здійснюють захист цивільних прав та інтересів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, внівши відповідні зміни до ст. 17 ЦК України.

Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України від 12 травня 1991 року (в ред. від 1 грудня 2005 року) "Про захист прав споживачів"<sup>11</sup> захист прав споживачів здійснюють, зокрема, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері захисту прав споживачів та його територіальні органи, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи і установи, що здійснюють державний санітарно-епідеміологічний нагляд, інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування згідно із законодавством.

Одним із способів захисту цивільних прав (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України) є *зміна правовідношення*, яка в договірних відносинах трансформується в зміну договірних зобов'язання і фактично полягає у зміні умов укладеного сторонами договору.

З метою забезпечення стабільності договірних відносин законодавець встановив, що зміна умов договору, як правило, допускається лише за згодою сторін (ч. 1 ст. 651 ЦК України), не визначивши при цьому підстав зміни, як це зроблено, наприклад, у ч. 2 ст. 651 ЦК України.

Зміна умов договору може створити додаткові або припинити існуючі права і обов'язки боржника і кредитора, перенести строк чи змінити місце виконання, змінити спосіб виконання тощо. Тому на практиці сторони вдаються до зміни саме тих умов договору, збереження яких порушує (порушило, порушуватиме) їх

<sup>9</sup> У літературі діяльність органів державної влади України, Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та нотаріусів відносять до юрисдикційної форми захисту (Див.: Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — Т. 1. Загальна частина. — С. 75.

<sup>10</sup> ВВР. — 1998. — № 20. — Ст. 99.

<sup>11</sup> ВВР. — 2006. — № 7. — Ст. 84.



суб'єктивні права. У контексті нашого дослідження можна стверджувати, що шляхом зміни умов договору сторони за взаємною згодою, без звернення до судових органів обирають і формулюють оптимальні, на їх думку, правила поведінки, забезпечуючи тим самим самозахист цивільного права від його порушення. Не підлягає сумніву, що зміна умов договору може здійснюватися і з метою недопущення порушення суб'єктивних прав сторін договору у майбутньому, але у такому разі очевидно слід говорити не про захист, а про охорону цивільного права.

Зміна умов зобов'язання визначається п. 2 ст. 611 ЦК України як один із можливих правових наслідків порушення зобов'язання, встановлених договором або законом. Це положення закону уточнено в ст. 615 ЦК України, згідно з якою у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 615); у цьому разі наслідком односторонньої відмови від зобов'язання частково є зміна умов зобов'язання. Таким чином, як і в попередньому випадку, така одностороння відмова від зобов'язання є способом захисту цивільного права сторони зобов'язання.

Встановивши в законі право односторонньої відмови від зобов'язання, законодавець поширив його і на договір (ч. 3 ст. 651 ЦК України), надавши сторонам договору право вибору: відмовитися від договору у повному обсязі або частково. У разі односторонньої відмови від договору частково договір є зміненим.

Отже, об'єднуючими ознаками односторонньої відмови від зобов'язання і від договору є:

— по-перше, те, що така одностороння відмова є правовим наслідком порушення зобов'язання або договору;

— по-друге, внаслідок односторонньої відмови відповідно змінюються умови зобов'язання або договору;

— по-третє, зміна правовідношення (договірного зобов'язання) у цьому випадку є встановленим законом способом самозахисту порушеного цивільного права, а тому здійснюється без звернення до суду.

Іншим видом зміни договірного правовідношення з ініціативи сторони є зміна договору за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом (абз. 1 ч. 2 ст. 651 ЦК України).

Таким чином, підставою зміни договору за рішенням суду є: а) істотне порушення договору другою стороною, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору (абз. 2 ч. 2 ст. 651 ЦК України); б) випадки, встановлені договором або законом.

Майже все, що було викладене вище щодо зміни правовідношення як способу захисту цивільного права, стосується іншого способу захисту цивільного права — *припинення правовідношення*, тому, не вдаючись у деталі, зазначимо, що припинення правовідношення (зобов'язання, договору), як спосіб захисту цивільного права, може мати місце:

— за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 651 ЦК України);

— внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання (договору) повністю, як правового наслідку порушення зобов'язання (п. 1 ст. 611, ч. 3 ст. 651 ЦК України);

— внаслідок розірвання договору, як правового наслідку порушення зобов'язання (п. 1 ст. 611, ч. 2 ст. 651 ЦК України).

Як і зміну правовідношення, його припинення можна розглядати не лише як спосіб захисту цивільних прав судом, але і як спосіб самозахисту. Підстави для такого висновку дає нам норма абз. 2 ч. 2 ст. 19 ЦК України, згідно з якою способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами



цивільного законодавства, а також положення п. 1 ст. 611 ЦК України, згідно з яким одним із правових наслідків порушення зобов'язання є його припинення внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання. ЦК України містить низку статей, що встановлюють підстави припинення окремих видів правовідносин внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання або договору (наприклад, лише статті ЦК України, що регулюють відносини купівлі-продажу, передбачають більше десятка підстав для відмови від договору і кілька підстав для відмови від окремих зобов'язань).

За загальним правилом, відмова від договору є результатом вільного волевиявлення сторони, її правом, проте в деяких випадках сторона зобов'язана відмовитися від договору в силу прямої вказівки закону. Так, ч. 2 ст. 848 ЦК України встановлено: якщо використання недоброякісного або непридатного матеріалу чи додержання вказівок замовника загрожувє життю та здоров'ю людей чи призводить до порушення екологічних, санітарних правил, правил безпеки людей та інших вимог, *підрядник зобов'язаний відмовитися від договору підряду* (курсив наш — Т. Б.), маючи право на відшкодування збитків.

Згідно з ч. 2 ст. 805 ЦК України екіпаж транспортного засобу зобов'язаний відмовитися від виконання розпоряджень наймача, якщо вони суперечать умовам договору найму, умовам використання транспортного засобу, а також якщо вони можуть бути небезпечними для екіпажу, транспортного засобу, прав інших осіб.

Водночас не слід забувати, що припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання допускається, якщо це встановлено договором або законом (п. 1 ст. 611 ЦК України). Іноді закон прямо встановлює, що сторона не має права відмовитися від договору (ч. 3 ст. 997, ч. 5 ст. 1017 ЦК України), допускаючи в договорі відступлення від цього правила (ч. 3 ст. 997 ЦК України). У таких випадках порушене цивільне право може бути захищене іншим способом.

Як особливий випадок, кваліфікується в літературі зміна і розірвання договору *у зв'язку з істотною зміною обставин* (ст. 652 ЦК України). Особливість тут полягає в тому, що захищається не порушене право сторони, а її майновий інтерес, що виявився порушеним не контрагентом, а внаслідок настання зазначених обставин<sup>12</sup>.

Порівняльний аналіз норм ЦК України і ГК України щодо зміни і припинення правовідношення як способів захисту прав свідчить про деяку відмінність, яка полягає в тому, що ч. 2 ст. 20 ГК України називає як один із способів захисту прав суб'єктів господарювання та споживачів установалення господарських правовідносин. В ст. 16 ЦК України подібний спосіб захисту цивільних прав та інтересів не зазначений, проте його застосування уявляється цілком можливим на підставі положення абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України, згідно з яким суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Укладення таких видів цивільних договорів як основного договору, що укладається на підставі попереднього договору та публічного договору, розглядається не лише як виняток із принципу договірної свободи, але і як ефективний механізм захисту цивільних прав<sup>13</sup>.

Як підсумок, зазначимо, що застосування зміни і припинення договірних правовідношення (договірних зобов'язань) як способів захисту цивільного права дозволяє сторонам договору максимально ефективно використовувати принцип свободи договору, керуючись при цьому також принципами справедливості, добросовісності та розумності.

<sup>12</sup> Див.: Рожкова М. А. Средства и способы правовой защиты сторон коммерческого спора. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 313. Про вплив істотної зміни обставин на динаміку договірних зобов'язань див.: Боднар Т. В. Вказ. праця. — С. 157-165.

<sup>13</sup> Див.: Стамкулова Л. У. Обязательное заключение договора в контексте защиты гражданских прав // Защита гражданских прав: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 10-летию Казахского гуманитарно-юридического университета (в рамках ежегодных цивилистических чтений). — Алматы: НИИ частного права, КазГЮУ, 2005. — С. 106.